

Н.А. Махметова*, Ж.С. Аубакирова

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан
(E-mail: nadira_95_@mail.ru; zhanna_aubakirova707@inbox.ru)

XX ғасырдың II жартысындағы Шығыс Қазақстан облысының этникалық құрамының динамикасы

Мақалада Шығыс Қазақстан облысы этникалық құрамының өзгерісінің динамикасы талданған. Зерттеу барысында статистикалық мәліметтер, 1959 және 1989 жылдар аралығындағы бүкілхалықтық санақ нәтижелері қолданылды. Аймақта басымдылыққа ие екі ұлт: қазақ және орыс ұлтына (үлес салмағы, қала және ауыл халқы, ер және әйел адамдар үлес салмағы) толық сипаттама берілді. XX ғасырдың орта тұсында орыс ұлты басымдылықта болса, кейіннен XX ғасырдың соңына қарай орыс ұлтының саны азайып, қазақ ұлтының саны ұлғая түсуінің себеп-салдары түсіндірілді. Көші-қон аймақ халқының этникалық құрамына қатты әсер етті, өйткені орыстардың, немістердің жаппай кетуі, қазақтардың келуі жаңа пропорцияның пайда болуына әкелді, осылайша қазақ халқы біріншілікке орала бастады, ал орыстар саны бойынша екінші орынға ие болды. Мақаланың өзектілігі 1950–1980 жылдары аймақта орын алған этникалық құрам динамикасының облыстың демографиялық ахуалға әсерін зерделеу. Қазіргі Қазақстандағы қалыптасқан демографиялық процестердің негізіне 30 жылдықтың маңызы зор. 1959, 1970, 1979 және 1989 жылдардағы халық санақтарының материалдары бойынша Шығыс Қазақстан халқының қоныстануын зерделеуді қорытындылай келе, неғұрлым айқын көрініс тапқан негізгі оң және теріс демографиялық процестердің облыстың этникалық құрамына әсері көп болды, ал бұл өз кезегінде Шығыс Қазақстанның облысының демографиялық дамуының айқын көрінісі болып отыр.

Кілт сөздер: этникалық құрам, этнос, қазақ ұлты, орыс ұлты, көші-қон, қоныс аудару, демография, халық санағы, статистикалық мәліметтер, ұлтаралық қатынастар.

Кіріспе

Қазақстан тарихи тұрғыда өз құрамындағы әртүрлі ұлттарды біріктіруші ел ретінде қалыптасып, дамыды. Соның ішінде Шығыс Қазақстан облысы этностарының этникалық құрамы өзіндік ерекше сипатта болды. Оған дәлел әр жылдары, нақтырақ айтсақ, зерттеуімізге негіз болып отырған 1959 және 1989 жылдар аралығында өткізілген жалпы халықтық халық санақтары. Халықтар мен ұлттар санына қарамай, өзіндік ұлттық құндылықтарымен ерекшеленеді. Мәдени әртүрлілік пен Шығыс Қазақстанның этникалық картасы әртүрлі факторлар есебінен қалыптасты, атап айтсақ: мемлекеттік саясат, шаруашылық сала, қоныс аудару, көші-қон әсерінен. Көпұлтты және көпконфессиялы құрамымен ерекшеленетін елдер мен өңірлер үшін ұлтаралық қатынастар мен өзара іс-қимыл проблемасы ерекше өзекті, оның аумағында болып жатқан әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени, көші-қон және т.б. процестердің мәдениетін, әдет-ғұрпын, дәстүрлерін, халықтардың этникалық тарихын, ұлттық, оның ішінде этнодемографиялық аспектілерін білу дамудың қажетті шарты болып табылады. Шығыс Қазақстан аумағында зерттеуге алып отырған кезең аралығында этникалық құрамы басқа өңірлермен салыстырған өзгеше қалыптасты. Өңірде жалпы әртүрлі ұлт өкілдері қоныстанды. Алайда өңірдің негізгі этностары ретінде қазақ және орыс ұлтын атап көрсете аламыз. Сол себепті, жалпы Шығыс Қазақстан облысын этникалық құрылымы бойынша биэтникалық құрамда деген қорытындыға келе отыра, осы екі ұлтқа басымдылық беріліп, мақала барысында ашылып, талданды. XX ғасырдың орта тұсында орыс ұлты басымдылықта болса, кейіннен XX ғасырдың соңына қарай орыс ұлтының саны азайып, қазақ ұлтының саны ұлғая түсті.

Мақалада жалпы Шығыс Қазақстан өңірінде қоныстанған ұлттар динамикасы көрсетіліп, олардың зерттеу кезеңі аралығында өсу немесе кему себептері түсіндіріледі. Сондай-ақ, жоғарыда атап өткен негізгі екі ұлтқа (қазақ, орыс) толық сипаттама берілген. XX ғасырдың II жартысында Шығыс Қазақстан облысында орын алған этникалық құрамы динамикасының аумақтағы демографиялық ахуалға әсерін зерделеу мақаланың өзектілігі ретінде негізге алынды. Зерттеудің мақсаты Шығыс Қазақстан облысында қоныстанған ұлттар мен этностар санында, құрамында орын алған өзгерістерді талдау. Аталған мақсат негізінде алға мынандай міндеттер қойылды: зерттеуге алған аумақ халық саны-

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: nadira_95_@mail.ru

ның динамикасын әр онжылдық статистикасы негізінде салыстыру; осы арқылы аймақтың ахуалын бақылау; аймақтағы басты доминант 8 ұлт құрамының өзгерістерін талдау; қазақ және орыс этностарына толық (үлес салмағы, қала және ауыл халқы, ер және әйел адамдардың үлес салмағы) сипаттама жасау.

Ел халқының ұлттық құрамындағы және жекелеген аумақтардағы қандай да бір уақыт кезеңіндегі (әдетте, санақ аралық) өзгерістер үрдістері этностардың өсу немесе кему қарқынын бақылауға ғана емес, сондай-ақ әртүрлі өңірлердегі демографиялық, көші-қон, этностық, этносоциалдық процестердің ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді. Дәл осы кезеңде Қазақстан аумағында орын алған этникалық өзгерістерге қатысты біршама деректер бар. Нақты зерттеуге арқау болып отырған өңірге қатысты еңбектердің бірі А.Н. Алексеевтің «Народы Восточного Казахстана» [1] монографиясында Шығыс Қазақстан облысының этникалық құрамына шолу жасалған. Ал Н.В. Алексеевтің «Славянское население Казахстана XVIII-XX в.в. Историко-демографическое исследование» [2], «История Восточного Казахстана в документах и материалах» [3] атты еңбектерінде де өңірдегі ұлттар динамикасына және славян тектес ұлттардың көші-қонына қатысты жалпылама түсініктеме берілген. Сол сияқты Ж.С. Аубакирова «Воспроизводство населения Казахстана: Этнорегиональный аспект» [4] монографиясында Қазақстан аумағындағы облыстарды кластерлерге бөліп, доминант ұлттарға жалпы сипаттама жасаған. Аймақтың этникалық құрамына қатысты шолу жасаған еңбек ретінде А.С. Уалтаеваның «Население малых городов Казахстана (социально-демографический аспект на примере Восточного региона)» [5] атты еңбегін атап өтуімізге болады. Алайда аталған еңбектерде жалпы Қазақстан аумағы алып қарастырылғандықтан, зерттеуімізде этникалық өзгерістерге толық тоқталып, басымдылыққа ие екі ұлтқа толық сипаттама берілді [6; 52-53].

Зерттеу әдістері

Зерттеу әр түрлі жылдардағы бүкілресейлік және аумақтық статистиканың мәліметтеріне, қайталама әлеуметтанулық зерттеулердің мәліметтеріне, салыстырмалы талдауға, әлеуметтік процестерді талдаудың әдіснамалық принципі ретінде көп факторлыққа негізделген. Зерттелетін аймақтардың демографиялық, көші-қон аспектілері, статистика мәліметтері тарихи-жүйелілік әдісі бойынша қарастырылды.

Нәтижелері

Демографиялық зерттеулердің маңызды объектісі этностар болып табылады. Республика халқының демографиялық дамуын зерттеудегі этникалық тәсілдің өзектілігі айқын, көп ұлтты мемлекеттердегі демографиялық процестерді зерттеуде оның маңызы артады. Сондықтан халық санының динамикасын және басқа демографиялық процестерді зерттеу әкімшілік-аумақтық бөліністе ғана емес, сонымен бірге халықтың этникалық құрамы бойынша да перспективалы болып көрінеді.

1959 және 1989 жылдардағы санақ нәтижелері бойынша Шығыс Қазақстан облысындағы басты этникалық доминантар (Шығыс Қазақстан тұрғындар санының 98,7%) құрамын 8 этнос — қазақтар, орыстар, немістер, украиндықтар, шешендер, татарлар, белорустар және еврейлер құрайды. Осы кезең аралығында Шығыс Қазақстанның этникалық құрамында айтарлықтай өзгерістер орын алды [3; 34] (1-кесте).

Ал 1959-1989 жылдарда, яғни 30 жыл аралығында халықтың барлық этникалық құрамынан шешендер (92,2%), грузиндер 56,3%, қытайлар 36,5%, еврейлер 56,8% қысқартуға ұшырады.

1 - к е с т е

Шығыс Қазақстан облысындағы этностар санындағы өзгерістер

Жылдар	Этностардың саны (мың адам)		1989 ж. халық санындағы өзгерістер (мың адам)	Шығыс Қазақстан халық санының құрамына шаққандағы үлес салмағы (%)	
	1959	1989		1959	1989
Ұлттар					
Барлық ұлттар	734924	931267	196343	100,0	100,0
Қазақтар	139179	253706	+114527	19,0	27,2
Орыстар	521100	613846	+92746	71,0	66,0
Немістер	22737	22768	+31	3,0	2,4
Украиндықтар	17199	16186	-1013	2,3	1,8
Шешендер	11317	872	-10445	1,5	0,09
Татарлар	8471	8908	+437	1,1	1,0
Белорустар	4785	4631	-154	0,7	0,4
Еврейлер	1173	507	-666	0,1	0,05

Шығыс Қазақстан халқының этникалық құрылымының дамуының да өзіндік ерекшеліктері бар.

Бұл ретте облыс тұрғындарының көп ұлтты құрамы үшін негізгі қауіп эмиграцияның күшеюі, көші-қонның теріс сальдосының сақталуы болып табылатынын ескерген жөн. Өңірдегі этностар санының азаюының негізгі факторы көші-қон. 1989 жылы кейбір ұлттардың (еврейлер, грузиндер, шешендер) саны шамамен 2 есеге немесе одан да көпке қысқаруы, мұны олардың қайта отанына оралуымен түсіндіреміз. Сонымен қатар этникалық ортадағы көші-қон процестерін талдау жекелеген этностар — украиндар, белорустар арасында механикалық қозғалыс маңызды жылдардан әлдеқайда ерте басталғанын көрсетті. 1970 жылдардың аяғынан бастап көші-қон факторы халық санының өсуінде маңызды рөл атқаруды тоқтатты. Орыс және славян халқына тән табиғи өсімнің төмен деңгейі, демографиялық өсімнің азаюына алып келді.

Жалпы облыстық бөлу көрсеткіштерімен салыстырғанда қалалықтардың ұлты бойынша, қаралып отырған аймақта қазақтардың үлесі Аягөз, Жарма, Зайсан аудандарында көп қоныстану негізінен екі есе жоғары (12,2), ал орыс халқының орташа үлесі облыс бойынша төмен көрсеткіште (75,5), бірақ Глубокое, Зырян, Лениногор және Шемонаиха аудандарында әлдеқайда жоғары. Украиндар (2,8) мен татарлар (2,8) облыс бойынша да, зерттелген елді мекендерде де бірдей пайызды құрайды [5; 130-131].

Негізгі ұлттар халқының динамикасы мен құрамы 1959, 1970, 1979, 1989 жылдардағы санақ бойынша келесі мәліметтер берілген: орыс этносының өкілдері республика халқының үлес салмағында көп болды. Жалпы, Орталық Азияның барлық республикаларында тарихи тұрғыдан анықталған бұрынғы КСРО аймағында жүргізілген ішкі саясаттың арқасында жергілікті этникалық топқа қарағанда орыстардың пайыздық қатынасы екі есе өсті, содан кейін біртіндеп төмендеу басталды.

Көші-қон аймақ халқының этникалық құрылымына қатты әсер етті, өйткені орыстардың, немістердің жаппай кетуі, қазақтардың келуі жаңа пропорцияның пайда болуына әкелді, осылайша қазақ халқы біріншілікке орала бастады, ал орыстар саны бойынша екінші орынға ие болды. Алайда, Шығыс Қазақстан өңірінде орыстар басымдылықтарын сақтап қалды.

Шығыс Қазақстан объективті тарихи алғышарттармен негізделген ұлттық құрылымның өзгешелігіне ие бола отырып, полиэтностың барлық белгілерін сақтап отыр. Ұзақ уақыт бойы оның ұлттық құрамы қазақ ұлтының үлесіне қарағанда, орыс және еуропалық этностардың басымдылықта болып тұрақты үлес салмағы мен санымен айқындалып келді. Қазақстанның шығыс өңірі халқының полиэтникалық құрылымы жалпы ел бойынша саяси және әлеуметтік-экономикалық себептерден туындаған көші-қонның әсерінен қалыптасты [7; 60].

Украиндар, белорустар саны, ең алдымен, жеке басын орыстардың пайдасына өзгерту әсерінен азайды, бұл абсолютті шамада және теріс белгіде балансты жабу қатесінің мәнін көрсетеді. Бұл халықтардың «өз» елдеріне жаппай кетуін болжауға негіз жоқ. Украиндар мен белорустардың саны табиғи төмендеудің әсерінен азайды, бірақ оның динамикаға қосқан үлесі этникалық процестермен салыстырғанда айтарлықтай аз болды. Балтық жағалауы халықтарының санын өзгертетін механизмнің құрылымы ұқсас болды, тек бұл жағдайда эмигранттардың кейбір қателіктері туралы айтуға негіз болды.

1959 жылдан бастап өткен кезеңдерде орын алған процестердің жоспарлы және стихиялық қоныс аудару, орыстарды ұйымдық жұмысқа тарту нәтижесінде этникалық құрамы қалыптасты. Өнеркәсіптік кәсіпорындарды салу және дамыту үшін облысқа украин, белорус жұмысшылары жұмысқа тартылды. Немістер Еділ өңірлерінен, татарлар Қырым түбегінен қоныстандырылды.

Бұл ресейлік, украиндық, неміс, татар халықтарының механикалық өсіміне әсер етті. Алайда 1959 жылғы санақта немістер тұрақты халық саны ретінде ескерілмеді. Мигранттардың айтарлықтай пайызын ауыл тұрғындары құрады. Жергілікті халық бүкіл ел бойынша сондай-ақ, шағын қалаларда да аз болды [5; 129].

Өнеркәсіп өндірісінің белсенді дамуына, ауылдардан және басқа республикалардан жоғары көші-қонға байланысты Шығыс Қазақстанда, жаңа қалалық елді мекендердің пайда болып, аймақта экономикалық даму жағдайы алға қойылды.

1939-1959 жылдар аралығында Шығыс Қазақстан халқының саны 36,9% ұлғайды. Өсім қала тұрғындары арқасында іске асты. Қала халқының саны соңғы 20 жылда 2,2 еседен асты. Ауыл тұрғындарының саны 0,6% өсті. 1959 жылы жалпы облыс тұрғындарының жартысынан көбі (53,7%) қалада тұрды. Ал, 1959-1970 жылдарда аймақта халық саны 24,5% өсті. Халық саны қала тұрғындарының санының өсуі әсерінен көбеюде. Жалпы халық санының 60,1% қалада тұрды. 1989 жылды 1979 жылмен салыстырғанда халық саны 6,6% өсті. Қала халқы 14,1% көбейсе, ауыл халқы 2,4% азайды [3; 33].

1959-1970 жылдар аралығындағы халық санағында жалпы республика бойынша славян халықтарының саны 1,3 есе өсті. Ал Шығыс Қазақстан экономикалық аумағында 1939-1959 жылдардағы ха-

лық санағымен салыстырғанда славян халықтар саны бірден қысқарып қалды. Ал жалпы аймақтық халық саны 2,5 есе өсті (қала халқы — 3,3 есе, ауыл халқы — 1,7 есе).

1989 жылы ауыл халқының үлес салмағының артуы және қала халқының азаюы да ең алдымен этникалық фактормен түсіндіріледі. 1990 жылдардағы дағдарыс кезінде негізінен қазақ ұлтынан құралған ауыл халқы бұрын негізінен орыстар тұратын қалаларға ағылып, қала халқының эмиграциясын әлі өтей алмады [2; 67].

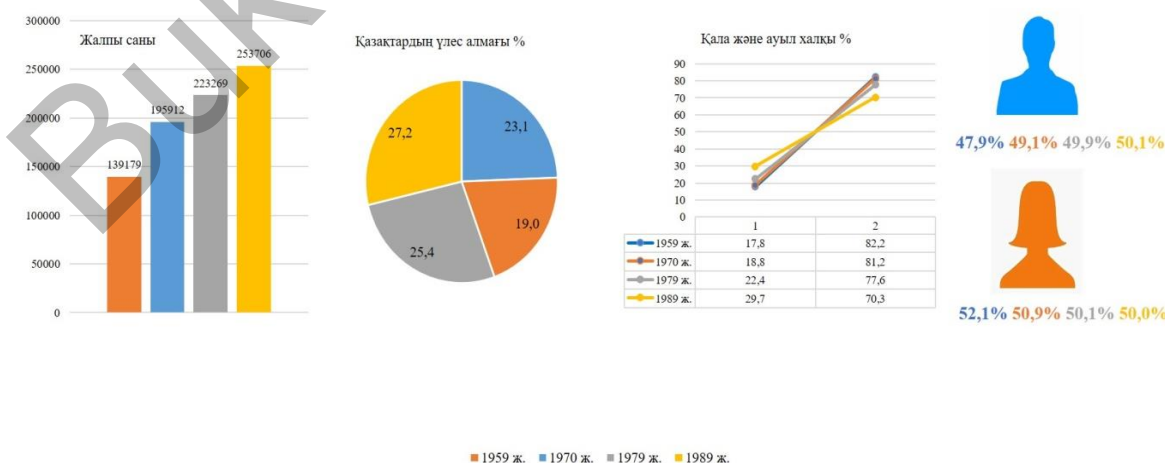
Демографиялық зерттеулерде этникалық топтарды жіктеуде әртүрлі тәсілдер қолданылады. Олар түркі және славян, титулдық және титулдық емес, еуропалық және еуропалық емес болып бөлінеді. Алайда, этникалық топтарды олардың демографиялық дамуының қалыптасқан тенденциялары бойынша зерттеу, содан кейін олардың дамуының жалпы және айрықша ерекшеліктерін зерттеу үшін ұқсас демографиялық белгілер бойынша топтастыру орынды болып көрінеді. Олардың санының динамикасы, туу, өлім, көбею, жыныстық және жас құрамы, көші-қон тәртібі, этномәдени байланыстардың әсері. Этникалық топтардың нақты өмір салты, мәдени ерекшелігі және құндылық бағдарларының ерекше жүйесі олардың демографиялық тәртібіне әсер етеді. Бұл этникалық топтар демографиялық айырмашылықтардың қуатын, олардың құрылымының белгілі бір ерекшеліктерін жинақтайды, содан кейін олардың демографиялық әлеуетінің қалыптасуына әсер етеді. Осылайша, осы тәсілдің орындылығы нақ осы этностар мен олардың қоныстану түрі Қазақстанның демографиялық дамуына қуатты ерекшелік беретіндігімен, өңірлерде халық қоныстану процестерін дамытудың жеке тәсілдерін қалыптастыратындығымен негізделеді [4; 51-58].

Осы ретте, жалпы өңірді этникалық сипаттамасы бойынша — халықтың биэтникалық құрамына жатқызамыз. Зерттеуге алып отырған аумақ территориясындағы ұлттарды титулды және титулды емес деп бөліп қарастырып, титулды саналатын екі ұлтқа (қазақ, орыс) толық сипаттама бердік. Енді осы 2 ұлтқа жеке-жеке тоқталып, сипаттама берейік.

Қазақтар. Қазақ ұлтының өткен көп ғасырлық тарихи жолына көз салсақ, оның саны мен құрамының ірі-ірі саяси-әлеуметтік және экономикалық бетбұрыстарға байланысты жиі және күрделі өзгерістерге ұшырағанын байқаймыз. Бұл жағдай әсіресе XX ғасырдың екінші жартысына дейін көптен-көп белгілі оқиғалар арқылы көзге түседі.

1959 жылғы санақ қазақтардың үлесінің ең төменгі құлдырау шегі болып саналады. Одан кейінгі уақытта ұдайы өсіп келе жатқан этнос ретінде қарастырылады. Яғни «демографиялық жарылыс» кезеңіне аяқ басты. Табиғи өсімнің күшеюіне екінші дүниежүзілік соғыстан кейін, әсіресе халық шаруашылығын қалпына келтіріп, дамыта түскен кезде, тұрғындардың әл-ауқаты жақсарып, денсаулық сақтау, әсіресе аналар мен балаларға, көп балалы отбасыларға деген қамқорлық әсер етті. Сондай-ақ тұрғын үй құрылысының өркендеуі, оқу-білім саласының кеңеюі және т.б. әлеуметтік жағдайлардың жақсаруы да табиғи өсімге күшті әсер етті десек қателеспейміз.

Табиғи өсім 1939 ж. 21,5%, ал бұл көрсеткіш 1959 ж. 19,0 төмендеді. 1970 ж. біраз ұлғайып (23,1 дейін), 1979 ж. тағы да біраз ұлғайып 25,4% болды, ал 1989 ж. 27,2% жетті. Қазақстанның басқа облыстарымен салыстырғанда Шығыс Қазақстан өңіріндегі қазақтардың саны ақырындап ұлғайып немесе сол қалыпта қалып отырды (1-сурет).

1-сурет. 1959-1989 жж. санақ нәтижелері бойынша Шығыс Қазақстан территориясындағы қазақтардың жалпы тұрғындар санындағы динамикасы және ерекше демографиялық сипаттамалары [8]

Қазақ этносының өсу қарқыны 2 негізгі фактор есебінен жүзеге асты: 1960 жылдары орын алған «демографиялық жарылыс» репродуктивті қағидаларын жүзеге асыруы және қазақтардың басқа аумақтардан көшіп келуі иммиграциясы әсерінен. Бұл өңірде қазақ ұлтына қарағанда орыс ұлтының саны басымдылықта болды, алайда, зерттеліп отырған жылдар арасында орыстар саны азайып, қазақтар саны ақырын болса да оң санмен өсу үстінде болды.

Қазақ ұлтының ерлер мен әйелдер арасындағы үлес салмағын алып қарайтын болсақ, әйелдер саны қарастырып отырған кезең аралығында бірдей мөлшерде әйелдер санының аздаған басымдылығымен айқындалады. Ал қала және ауыл тұрғындар санын қарастыратын болсақ, қазақ ұлтының басым көпшілігі ауылды аймақтарды мекен етті. Алайда, 1989 жылы қала халқының саны 29,7%-ға, яғни 1959 жылмен салыстырғанда 11,9% өсті. Бұл өсімді қаланың ауқаттануы және жұмыс орындарының пайда болуымен түсіндіруге болады [4; 54-55].

Қазақ ұлты көп шоғырланған аудандарға: Зайсан, Катон-Қарағай, Күршім, Марқакөл және Тарбағай аумақтарын жатқызамыз. Бұған дәлел 1959 жылы осы өңірлерде қазақтар саны 50% жоғары көрсеткішті көрсетсе, 1989 жылы бұл аймақтағы қазақтардың үлес салмағы 80%-дан асып, Тарбағай ауданында 96,4% құрады. Ал орыс ұлты Өскемен, Зырян, Лениногорск, Шемонаиха аудандарында 1959 және 1989 санақ нәтижелерінде аймақтағы халықтың 80% астамын құрады [1; 11-16]. Этникалық біртекті облыстарда қазақ ұлтының санының одан әрі ұлғаюы жалпы үрдіс болып қалыптасты.

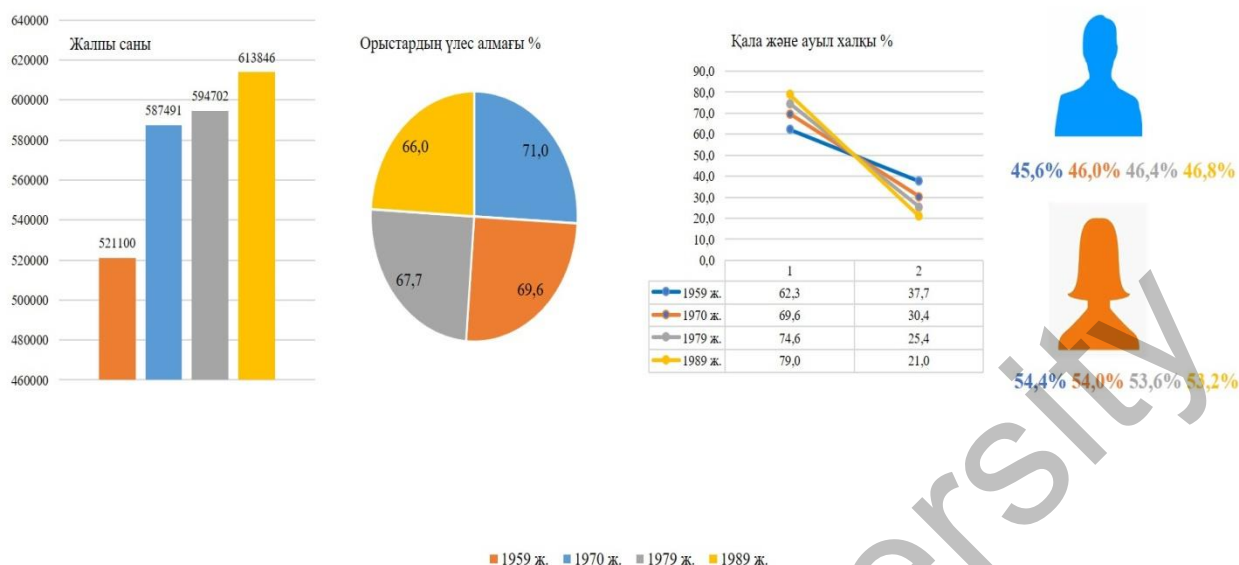
Қазақстанның қазіргі этникалық құрамы 140-қа жуық этникалық топтан тұрады, олардың 16-сы халықтың жалпы санының 1%-дан астамын құрайды. Халықтың көп этностық құрамы елеулі өзгерістерге қарамастан, жалғасуда. Тіпті қазақ халқының 70%-ы бұл моноэтникалық қоғамның белгісі емес екендігін көрсетеді, себебі, басқа мемлекеттерде титулдық халықтың пайызы әлдеқайда жоғары. Қазақтар қысқа мерзім ішінде жоғалған демографиялық артықшылықты қайтара алды деген контекстегі үрдіс туралы айтуға болады [7; 67].

Ал енді Шығыс Қазақстан өңірінде қазақтардан қарағанда басымдылыққа ие орыс ұлтына тоқталайық.

Орыстар. Орыс этносы өңір бойынша халықтың 50% жоғары бөлігін құрайтын басым этностардың бірі. Орыс этносының бұл аумақта қоныстану себебін тарихи түсінікте бірнеше себеппен түсіндіруге болады. «1980 жылдардың аяғында Қазақстанда тұратын барлық орыстардың жартысынан көбін 1939-1970 жылдары дәл осы уақыт аралығында келгендер құрады» [2; 89]. Өткен ғасырдың 30-шы жылдары және Ұлы Отан соғысы кезеңінде күштеп көші-қон депортацияланған ондаған халықтардың, қуғын-сүргінге ұшырағандардың және жер аударылғандардың есебінен аумақ полиэтностығын елеулі түрде арттырды. Олар жергілікті халықпен сіңісіп өңірдің тұрғылықты тұрғындарына айналды. 1959 жылдан бері орыс ұлтының аз мөлшерде болса да кему қарқыны байқалады. Бұған себеп 1970 жылдардан кейін өз отанына оралушылар саны және орыс ұлтының арасында табиғи өсімнің аздығы болды. 1939 ж. Шығыс Қазақстан өңірі тұрғындар арасындағы орыс ұлтының саны 68,7%, 1959 ж. бұл көрсеткіш 71,0 өсті. 1970 жылдан бастап керісінше орыс ұлтының үлес салмағы төмендеп (69,6%), 1979 ж. 67,7%, ал 1989 ж. 66,0% көрсеткіште болды. Жалпы алып қарағанда, бұл этнос өңір аумағында басымдылыққа ие және бір қалыпты мөлшерде тұрақталып қалған ұлт ретінде қарастырылады. Халық санақтарының мәліметтеріне сүйенсек, әр онжылдық сайын орыс ұлтының саны азайып, қазақтар саны өсіп, екі ұлт мөлшері теңесіп, кейіннен қазақ ұлты басымдылыққа ие болды.

Орыс шаруалары Қазақстанға тез әрі оңай пайда табу үшін келмеді. Олар өз отанына айналған аумақты үлкен еңбекпен игерді. Қазақ және орыс еңбекшіл халқының өзіндік ортақ экономикалық қызығушылықтары болды. Осылайша, орыс шаруалары өз тамырларын тереңге жайды [2; 127].

Орыс ұлты әлі күнге дейін Қазақстандағы ықпалды қоғамдық-саяси топ болып табылады және олар Қазақстанның қоғамдық, әскери, мәдени және экономикалық өмірінде белсенді болып қала береді. Орыс этносының көпшілік өкілдері экономикалық, инженерлік-техникалық қызметте, кәсіпкерлік, техникалық қызмет көрсету салаларында, сондай-ақ медицинада, маркетинг пен саудада істейді. Қазіргі таңда, аталған этнос өкілдері славян мәдениетінің, халықтық салт-дәстүрі мен әдеп-ғұрпын, мәдениет пен өнерін жан-жақты дамытып, Қазақстан аумағында тұрып жатқан басқа да халықтардың рухани және басқа да гуманистік құндылықтарымен алмасу үстінде (2-сурет).

2-сурет. 1959-1989 жж. санақ нәтижелері бойынша Шығыс Қазақстан территориясындағы орыстардың жалпы тұрғындар санындағы динамикасы және ерекше демографиялық сипаттамалары [8]

XX ғасыр ішінде Қазақстан халқының қалыптасуы көбінесе орыстардың сыртқы көші-қонына байланысты болды [9].

Талқылау (пікірталас)

Нәтижесінде Шығыс Қазақстандағы қазақтардың негізгі этнодемографиялық сипаттамалары (1959-1989 жж.) негізінде мынандай тұжырымдамалар жасаймыз:

- қазақтар санының өсімі өңірдің барлық аумақтарында байқалды;
- қазақ этносының демографиялық дамуында XX ғасырдың 60-жылдарындағы қазақ этносының «демографиялық жарылысы» салдарының әсері үлкен маңызға ие;
- қазақтардың қала халқы арасындағы өсімі, яғни қазақтар арасында урбандалу процесі байқалды;
- өңір аумағында орыс ұлтының басымдылықты сақтап, тұрғылықты түрде тұрақталды;
- өндіріс ошақтарындағы қызметтерге байланысты қалалық жерлерде шоғырланды.

Қазақстан халқының көбеюінің этникалық саралануы XX ғасырдың 50-60-шы жылдары байқала бастады. Қазақстанның көптеген этностарының қоныстану ерекшеліктері айқындалушы болып табылады: қазақтар негізінен ауылдық жерлерде қоныстанса, орыстар жылдам қарқынмен қалаларға көшіп келе бастады. Сол кездегі мемлекеттің әлеуметтік бағдарламалары ауыл тұрғындары арасында прокреативтік белсенділіктің жандануына ықпал етті. Қазақстанда 1950-60 жылдары совхоз жүйесі кең таралды. Көптеген отбасылар мемлекеттік әлеуметтік қамсыздандыру саласына түсті. Тегін білім беру, медициналық қызмет көрсету, балаларды күту мен тәрбиелеу шығындарын едәуір төмендетіп, бала туудың жоғары деңгейін сақтауға ықпал етті. Медициналық қызмет көрсетуді жақсарту нәресте өлімінің қысқаруына, балалардың жақсы өмір сүруіне әкелді. Ауылда әдет-ғұрып, салт-дәстүр және көп балалы болу үрдісі сақталды.

Соған қарамастан, өткен ғасырдың 60-жылдарының аяғы мен 70-ші жылдары туудың төмендеу үрдісі байқалды, бұл 80-ші жылдары одан да үлкен динамикаға ие болды. Негізгі себеп әлеуметтік-экономикалық сипаттағы өзгерістер болды. Оған урбандалу қарқынының артуы, халықтың жаңа қажеттіліктерінің пайда болуы, әйелдердің қоғамдағы рөлінің өзгеруі әсер етті. Нәтижесінде отбасын жоспарлау процесі күшейе түсті [9]. Қалаға көшуге әсер еткен факторлардың бірі өндіріс ошақтарының салынуы болды. Атап айтатын болсақ, 1959-1970 жылдар аралығында ашылған Өскемен титан-магний зауыты, Өскемен қаласындағы машина зауыты. Осындай өндіріс орындарының дамуы арқасында қала халқының саны мен үлес салмағы өсті. Осы кезеңде халықтың табиғи өсімін молайтуға және көші-қон тәртібіне әсер еткен халықтың этникалық құрылымында өзгерістер болды.

Этникалық демографияны зерттеудің негізі, ең алдымен, халықтардың саны, ұлттық құрамы, тілі, этникалық топтардың қоныстануы туралы ақпарат беретін, кейбір тенденциялар мен сипаттамалық белгілерді анықтауға мүмкіндік беретін халық санағының материалдары болып табылады.

Репродуктивті процестер халықтардың мәдениетімен, дәстүрлерімен, әдет-ғұрыптарымен, менталитетімен, өмір салтымен тығыз байланысты, әр түрлі этникалық топтардың демографиялық тәртібімен ерекшеліктерін этнографиялық материалдарды қолдану арқылы ғана түсінуге болады.

Қорытынды

1959, 1970, 1979 және 1989 жылдардағы халық санақтарының материалдары бойынша Шығыс Қазақстан халқының қоныстануын зерделеуді қорытындылай келе, неғұрлым айқын көрініс тапқан негізгі оң және теріс демографиялық процестерді байқауға болады [6; 60]. Жалпы бұл көрсеткіштер титулды екі ұлт әсерінен болып отырды. Осылайша, Шығыс Қазақстанның этнодемографиялық дамуы жалпы тенденциялармен бірге әрқашанда өзіндік ерекшеліктерге ие болды.

Алғыс білдіру

Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және Жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын «Қалалық қазақ әйелдердің репродуктивті мінез-құлқының өңірлік ерекшеліктері: үрдістер мен перспективалар» АР09260600 гранттық жобасы аясында жүргізілді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Алексеев А.Н. Народы Восточного Казахстана / А.Н. Алексеев. — Усть-Каменогорск: Б.и., 1994. — 52 с.
- 2 Алексеев Н.В. Славянское население Казахстана XVIII–XX вв.: историко-демографическое исследование / Н.В. Алексеев, В.Н. Алексеев. — Усть-Каменогорск: Изд-во «Медиа-Альянс», 2009. — 131 с.
- 3 Алексеев Н.В. История Восточного Казахстана в документах и материалах / Н.В. Алексеев. — Ч. 2. С 1917 г. по начало XXI века. — Усть-Каменогорск: Изд-во «Медиа-Альянс», 2007. — 108 с.
- 4 Аубакирова Ж.С. Воспроизводство населения Казахстана: Этнорегиональный аспект / Ж.С. Аубакирова. — Усть-Каменогорск, 2010. — 190 с.
- 5 Уалтаева А.С. Население малых городов Казахстана (социально-демографический аспект на примере Восточного региона) [Электронный ресурс] / А.С. Уалтаева. — Алматы, 2011. — 198 с. — Режим доступа: <https://polit.ru/article/2006/05/16/demoscope245>
- 6 Данилова И.А. Этническая демография в системе наук о народонаселении / И.А. Данилова, О.А. Хараева // Этническая демография: сб. ст. — М.: МАКС Пресс, 2010. — С. 52–58.
- 7 Жаркенова А.М. Полиэтнический состав населения Северного Казахстана в конце XIX — начале XXI вв.: исторические особенности, современные тенденции и перспективы / А.М. Жаркенова // Вестн. Караганд. ун-та / Сер. История. Филология. — 2018. — № 4 (92). — С. 60–69.
- 8 Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. — Алма-Ата: Респ. информ.-изд. центр, 1991. — 198 с.
- 9 Алексеев А.Н. Динамика населения связана с его этническим составом [Электронный ресурс]. / А.Н. Алексеев // Демоскоп. — 2006. — № 245, 246. — Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0245/tema02.php>.

Н.А. Махметова, Ж.С. Аубакирова

Динамика этнического состава Восточно-Казахстанской области во второй половине XX века

В статье проанализирована динамика изменения этнического состава населения Восточно-Казахстанской области. В исследовании использованы статистические данные текущей статистики и результаты переписей населения 1959 и 1989 гг. Дана подробная характеристика двум доминирующим национальностям региона: казахской и русской (удельный вес, городское и сельское население, доля мужчин и женщин). В середине XX века преобладали представители русской национальности, затем к концу указанного века их количество уменьшилось, и возросла численность казахской национальности. Миграция оказала сильное влияние на этническую структуру населения области, так как массовая миграция русских, немцев, приход казахов привели к формированию новой пропорции. Таким образом, первое место по составу стало занимать казахское население, а русские — второе. Актуальность статьи заключена в изучении влияния динамики этнического состава на демографическую ситуацию региона в 1950–1980-е гг. Основы демографических процессов в современном Казахстане

сформировались в указанный период. Подводя итоги изучения расселения населения Восточного Казахстана по материалам переписей 1959, 1970, 1979 и 1989 гг., можно утверждать, что наиболее ярко проявившиеся основные положительные и отрицательные демографические процессы оказали последующее влияние на национальный состав региона. А это, в свою очередь, повлекло бум рождаемости в Восточно-Казахстанской области.

Ключевые слова: национальный состав, этнос, казахская нация, русская нация, миграция, расселение, демография, перепись населения, статистические данные, межэтнические отношения.

N.A. Makhmetova, Zh.S. Aubakirova

Dynamics of the ethnic composition of the East Kazakhstan region in the second half of the XX century

The article analyzes the dynamics of changes in the ethnic composition of the East Kazakhstan region. The study used statistical data of current statistics and the results of the 1959 and 1989 population censuses. A detailed description is given of the two dominant nationalities of the region: Kazakh and Russian nationalities (share, urban and rural population, proportion of men and women). In the middle of the 20th century, Russian nationality prevailed, then by the end of the 20th century, the number of Russian nationality decreased and the number of Kazakh nationality increased. Migration had a strong influence on the ethnic structure of the population of the region, since the mass migration of Russians, Germans, the arrival of the Kazakhs led to the formation of a new proportion, so the Kazakh population began to return to the first place, and the Russians took second place. The relevance of the article lies in the study of the influence of the dynamics of ethnic composition on the demographic situation of the region in the 1950s-1980s. The foundations of demographic processes in modern Kazakhstan were formed in this thirtieth anniversary. Summing up the study of the settlement of the population of East Kazakhstan based on the censuses of 1959, 1970, 1979 and 1989, the most pronounced main positive and negative demographic processes had a great impact on the national composition of the region. And this, in turn, is a vivid manifestation of the demographic development of the East Kazakhstan region.

Keywords: national composition, ethnos, Kazakh nation, Russian nation, migration, resettlement, demography, population census, statistical data, interethnic relations.

References

- 1 Alekseenko, A.N. (1994). *Narody Vostochnogo Kazakhstana* [Peoples of East Kazakhstan]. Ust-Kamenogorsk: Bez (ukazaniia) izdatelstva [in Russian].
- 2 Alekseenko, N.V., & Alekseenko, V.N. (2009). *Slavianskoe naselenie Kazakhstana XVIII–XX vv.: istoriko-demograficheskoe issledovanie* [Slavic population of Kazakhstan of the XVIII–XX centuries: historical and demographic research]. Ust-Kamenogorsk: Izdatelstvo “Media-Alians” [in Russian].
- 3 Alekseenko, N.V. (2007). *Istorija Vostochnogo Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: (V dvukh chastiakh). Ch. 2. S 1917 g. po nachalo XXI veka* [The history of East Kazakhstan in documents and materials: (In two parts). Part 2. From 1917 to the beginning of the XXI century]. Ust-Kamenogorsk: Izdatelstvo “Media-Alians” [in Russian].
- 4 Aubakirova, Zh.S. (2010). *Vosproizvodstvo naseleniia Kazakhstana: Etnoregionalnyi aspekt* [Reproduction of the population of Kazakhstan: Ethno-regional aspect]. Ust-Kamenogorsk [in Russian].
- 5 Ualtaeva, A.S. (2011). *Naselenie malykh gorodov Kazakhstana (sotsialno-demograficheskii aspekt na primere Vostochnogo regiona)* [Population of small towns of Kazakhstan (socio-demographic aspect on the example of the Eastern region)]. Almaty. Retrieved from <https://polit.ru/article/2006/05/16/demoscope245> [in Russian].
- 6 Danilova, I.A. & Kharaeva, O.A. (2010). *Etnicheskaia demografiia v sisteme nauk o narodonaselenii* [Ethnic demography in the system of population sciences]. *Etnicheskaia demografiia: Sbornik statei - Ethnic demography: a collection of articles*, 17, 52–58. Moscow: MAKS Press [in Russian].
- 7 Zharkenova, A.M. (2018). *Poliethnicheskii sostav naseleniia Severnogo Kazakhstana v kontse XIX — nachale XXI vv.: istoricheskie osobennosti, sovremennyye tendentsii i perspektivy* [The polyethnic composition of the population of Northern Kazakhstan in the late XIX–XXI centuries: historical features, current trends and prospects]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istorii. Filosofii - Bulletin of the Karaganda university. History. Philosophy series*, 4(92), 60–69 [in Russian].
- 8 (1991). *Statisticheskii sbornik po otdelnym pokazateliam Vsesoiuznykh perepisei naseleniia 1959, 1970, 1979 i 1989 gg.* [Statistical collection on individual indicators of the All-Union Population Censuses of 1959, 1970, 1979 and 1989]. Alma-Ata: Respublikanskii informatsionno-izdatelskii tsentr [in Russian].
- Alekseenko, A.N. (2006). *Dinamika naseleniia svyazana s ego etnicheskim sostavom* [The dynamics of the population is related to its ethnic composition]. *Demoskop*, 245, 246. Retrieved from <http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0245/tema02.php> [in Russian].